

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 6 • sayı/issue: 2 • (Aralık/December): 514-540

İbadet Erteleme: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması

Worship Procrastination: Scale Development Study

Sema ABANOZ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Millî Eğitim Bakanlığı
Graduate Student, Ministry of National Education
Ankara/Türkiye

✉ grafolog_83@hotmail.com orcid.org/0000-0002-8772-4831

Fatıma Zeynep BELEN

Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Assoc. Prof. University of Kırıkkale, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy
and Religious Sciences
Kırıkkale/Türkiye

✉ fzbelen@kku.edu.tr orcid.org/0000-0002-2632-2783

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 21.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 30.11.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2023

Atıf: Abanoz, Sema– Belen, Fatıma Zeynep. “İbadet Erteleme: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/2 (Aralık 2023), 514-540. <https://doi.org/10.52637/kiid.1364489>

Cite as: Abanoz, Sema– Belen, Fatıma Zeynep. “Worship Procrastination: Scale Development Study”. *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 6/2 (December 2023), 514-540. <https://doi.org/10.52637/kiid.1364489>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Sema ABANOZ – Fatıma Zeynep BELEN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

İbadet Erteleme: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması*

Öz

Bu çalışmanın amacı, yetişkinler için Türkiye'nin dinî kültürel yapısına uygun bir ibadet erteleme ölçeği geliştirmektir. Erteleme hem olumlu hem de olumsuz durumlar için kullanılan bir kavramdır. Bilimsel çalışmalarda genellikle kavramın olumsuz yönü öne çıkarılmakta; kişinin kontrolünde olan ve yapılması gereken bir işin gerektiği zamanda yapılmamasını ifade etmektedir. Erteleme oldukça yaygın bir durumdur ve bireyin hayatının her alanında ortaya çıkabilir. Bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere üç boyutu olan erteleme konusuyla ilgili ülkemizde ve dünyada birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar genel erteleme, akademik erteleme ve iş erteleme konularına ağırlık vermiştir. İbadet erteleme konusunda ise sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, ibadet ertelemeyle ilgili bir ölçek geliştirilmediği fark edilmiştir. İbadet erteleme ölçeği geliştirilmesinin hedeflendiği bu çalışmada, öncelikle konuyla ilgili literatür taranmış, 15 kişiyle derinlemesine mülakat yapılmış ve uzman görüşüne başvurulmuştur. Elde edilen bu veriler ile kişisel gözlem ve tecrübelerden de yararlanılarak ibadet erteleme ile ilgili bir kavram havuzu oluşturulmuştur. Bu kavram havuzundan yararlanılarak 49 maddelik taslak ölçek geliştirilmiştir. Bu aşamada ölçeğin kapsam geçerliliğini; yazım ve ölçme açısından uygunluğunu değerlendirmeleri için çeşitli uzmanların görüşlerine başvurulmuştur. Uzman görüşleri çerçevesinde; 19 madde ölçekten çıkarılmış, 4 madde ölçeğe eklenmiş, ölçme değerlendirme, imla ve dilbilgisi açısından bazı maddeler revize edilmiştir. Bu işlemler sonucunda 34 maddeye düşen ölçek, evreni yansıtacak küçük bir örneklem grubuna anlaşılabilirlik ve doldurma süresinin tespiti amacıyla uygulanmıştır. Bu uygulama sonucunda her eğitim seviyesindeki kişinin, ölçeği 4-5 dakikalık bir zaman diliminde cevaplayabildiği görülmüş ve bir maddenin farklı şekilde anlaşıldığı tespit edilerek düzeltilmiştir. Uygulamaya hazır hâle gelen ölçek, örnekleme sunulmadan önce Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kuruluna başvurularak onay alınmıştır. İlk uygulama 24.04.2023 ile 11.05.2023 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş ve ölçeği farklı demografik özelliklere sahip 400 kişinin uygun şekilde doldurduğu tespit edilmiştir. Katılımcılardan elde edilen veriler "R" programı üzerinde işlem yapmaya imkân veren Jamovi arayüzü ile analiz edilmiştir. Elde edilen verilerin uygunluğu KMO measure of sampling adequacy ve Bartlett's test of sphericity teknikleriyle kontrol edildikten sonra açımlayıcı faktör analizi ve temel bileşenler analizi yapılmıştır. Ayırt edicilik değeri olarak 0,40 düzeyi belirlenmiştir. Analizler sonucunda istenen ayırt ediciliğe sahip olmayan, birden fazla faktöre yakın oranda yük veren veya bir faktörün altında tek kalan maddeler çıkarılmıştır. Böylece 2 faktörlü 14 maddeden oluşan bir ölçek elde edilmiştir. Bu iki faktörün, toplam varyansın %52,6'sını açıkladığı ortaya çıkmıştır. Daha sonra ölçek doğrulayıcı faktör analizi için aynı evrenden alınan farklı bir örnekleme tekrar uygulanmıştır. Bu uygulamada geçerli kabul edilen 399 ölçek üzerinden yapılan analizlerde verilerin doğrulayıcı faktör analizi için uygun olduğu görülmüştür. Doğrulayıcı faktör analizinden elde edilen sonuçlar, açımlayıcı faktör analizinin bulgularını desteklemiştir. Her bir faktör altında yer alan tüm maddelerin birbiriyle uyumlu olup olmadığını kontrol etmek amacıyla güvenilirlik analizi yapılmıştır. Cronbach's alfa (0,902) ve McDonald's omega (0,907) yöntemlerinin kullanıldığı güvenilirlik analizi, ölçeğin yüksek düzeyde güvenilirliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Sonuç olarak mazeret bulma (8 madde) ve umursamama (6 madde) adı verilen iki boyuta sahip, geçerli, güvenilir ve kuramsal temeli güçlü bir ibadet erteleme ölçeği elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Erteleme, İbadet, Ölçek Geliştirme, İbadet Erteleme.

* Araştırma için etik kurul onayı alınmıştır (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu 29/03/2023 tarih ve 161283 sayılı karar). Bu makale, sorumlu yazar Sema Abanoz'un Doç. Dr. Fatıma Zeynep Belen danışmanlığında çalışmakta olduğu "İbadet Erteleme Ölçeği Geliştirilmesi ve Yetişkinlerde İbadet Erteleme, Dinî Tutum ve Genel Erteleme İlişkisinin İncelenmesi" isimli yüksek lisans tezinin verilerinden yararlanılarak üretilmiştir.

Worship Procrastination: Scale Development Study*

Abstract

The aim of this study is to develop a scale of procrastination in worship for adults that is suitable to Turkey's religious and cultural structure. Procrastination is a concept used in both positive and negative conditions. Scientific research has generally put forward the negative aspect of this concept by referring it to as a condition in which a person who can do it fails to do something necessary on time. Procrastination is a quite common action that may be observed in every part of an individual. There are several national and international research on procrastination which has three dimensions, namely cognitive, affective, and behavioural. These studies focused on procrastination in general terms, procrastination in academic study, and procrastination at work. A limited number of studies have been conducted on procrastination in worship. The literature review about the subject has shown that there is not any scale developed for it. In this study, which aims to develop a worship postponement scale, firstly the literature review was made, an in-depth review was conducted with 15 persons and expert opinion was taken. A pool of concepts for procrastination in worship was created based on the findings, as well as personal observations and experience. This pool of concepts led to the development of a draft scale of 49 items. At this stage, different experts were consulted to ensure the scale's content validity and writing and measurement suitability. Expert opinions resulted in the exclusion of 19 items from the scale, the addition of four items to the scale, and the revision of some items for measurement and evaluation, punctuation, and grammar mistakes. The scale was narrowed down to 34 items after these steps and was conducted with a small sample group reflecting the research universe to test its understandability and identify completion time. This practice revealed that persons with any educational background could fill out the scale in 4 to 5 minutes, and one item was corrected after it was identified that it gave way to being misunderstood. Before presenting the final version of the scale to the sample group, permission of the Kırıkkale University, Social Sciences and Humanities Research Ethics Committee was taken through application. The first practice was made between 24.04.2023 and 11.05.2023, and it was identified that 400 persons with different demographic characteristics properly filled out the scale. The findings obtained from the participants were analysed with the Jamovi interface that allows the use of the "R" programme. The suitability of data was checked through the KMO measure of sampling adequacy and Barlett's test of sphericity techniques, and then exploratory factor analysis and principal components analysis were made. The value of distinctiveness was identified at the 0,40 level. As a result of the analyses, items that did not show the desired level of distinctiveness, whose factor loading was close to more than one factor, or that were the only ones below a factor were removed. The result was a 14-item scale with two factors. It was revealed that these two factors explained 52,6% of the total variance. Then, the scale was re-conducted with a different sample group out of the same universe for confirmatory factor analysis. In the analyses made on 399 scales accepted as valid in this practice, it was seen that the data were suitable for confirmatory factor analysis. The results of the confirmatory factor analysis supported the findings of the exploratory factor analysis. Reliability analysis was made to check the conformity of all items under each factor with each other. Cronbach's Alpha (0,902) and McDonald's Omega (0,907) coefficients were employed for the reliability analysis revealing that the scale had a high-level reliability. The final scale of procrastination in worship with two dimensions, namely the making-excuse (8 items) and the negligence (6 items), is valid and reliable and has a strong theoretical background.

Keywords: Psychology of Religion, Procrastination, Worship, Scale Development, Procrastination in Worship.

* Ethics committee approval was obtained for the research (Kırıkkale University Research of Social and Human Sciences Ethics Committee dated 29/03/2023 and numbered 161283). This article has been developed using the data of the master's thesis titled "Development of Worship Procrastination Scale and Investigation of the Relationship between Procrastination in Worship and General Procrastination and Religious Attitude in Adults" by the responsible author Sema Abanoz, who is working under the supervision of Assoc. Prof. Fatma Zeynep Belen.

GİRİŞ

Her insanın yaşamında yerine getirmesi gereken bazı görev ve sorumluluklar bulunmaktadır. Bunlar yeme, içme vb. fiziksel ihtiyaçları karşılama gibi kendine karşı; ev içindeki rolüne uygun davranışları sergileme gibi ailesine karşı; doğayı koruma, temiz tutma gibi tabiata karşı; iş hayatında ve sosyal hayatta yaşamının bir gereği olarak diğer insanlara karşı; inandığı dinin emir ve tavsiyelerini yerine getirme gibi yaratıcısına karşı olabilir. Bu görevler insanın kendi varlığının bilincine varmasıyla başlamakta ve her yaşa, konuma, role göre farklılık arz etmektedir. Kişinin yaşı ilerledikçe içinde bulunduğu gelişim dönemine ve toplumsal rolüne uygun olarak bu görev ve sorumlulukları yerine getirmesi beklenir.

İster bir sınava çalışmak gibi kendi tercihiyle üstlendiği isterse öğretmenin verdiği bir ödevi yapmak gibi başkalarının verdiği görev ve sorumluluklar olsun kişinin yaşamını sağlıklı, mutlu, saygın ve başarılı bir şekilde sürdürmesi bunları zamanında yerine getirmesiyle mümkündür. Her görevin yerine getirilmesi beklenen bir zaman aralığı vardır. Bu zaman aralığı geniş olabileceği gibi oldukça kısıtlı da olabilir. İnsanlar bazen çeşitli sebeplerle bu görev ve sorumlulukları zamanında yerine getirmemektedir. Bu durum erteleme kavramıyla ifade edilmektedir.

1. ERTELEME VE İBADET ERTELEME

1.1. Erteleme Kavramı

Sözlükte erteleme “sonraya bırakma, tehir etme, tecil etme, talik etme”¹ anlamlarına gelmektedir. Bu kavramın daha iyi anlaşılması için tanıtımda yer alan tecil ve tehir kavramlarının açıklığa kavuşturulması yararlı olabilir. Her ikisi de Arapça olan bu kelimelerden tehir etmek (ahir-ahiret son) sonraya bırakmak anlamına gelmekte ve daha çok süresi tam olarak belli olmayan durumlarda kullanılmaktadır. Örneğin ne zaman gerçekleşeceği belli olmayan, dünya hayatının sonunu ifade eden vakte tehir kökünden gelen ahiret günü denmektedir.² Tecil etmek ise genellikle süresi belli olan ertelemeler için kullanılmaktadır.³ Örneğin ön lisans ve lisans eğitimi sebebiyle askerliği erteleyenler için tecil kelimesi kullanılırken lisansüstü eğitim için erteleyenler için tehir kelimesi tercih edilmektedir.⁴ Bu tanımlardan anlaşıldığı gibi tehir etme, tecil etme ve erteleme kelimelerinin hepsi sebepli veya gerekli olsun olmasın her tür geciktirme ve sonraya bırakma için kullanılmaktadır. Bunların yanında yapılması gereken bir işin yapma imkânı olduğu hâlde ve yapılmadığında istenmeyen sonuçlarla karşılaşılma ihtimali olmasına rağmen ertelenmesi hâli için özel olarak savsaklama kelimesi kullanılmaktadır.

Sözlükte “belirli bir sebebi olmaksızın bir işi isteyerek geri bırakmak, geciktirmek, umursamamak, ertelemek, sallamak, ihmal etmek”⁵ anlamlarına gelen savsaklamak kelimesi olumsuz bir anlam taşımaktadır. Başka bir ifadeyle savsaklamak, “iş verimliliğini ve hatta söz konusu faaliyeti veya bizzat kendisine dair hissiyatını olumsuz yönde etkileyeceğini bile bile kişinin yapılacak bir işi veya faaliyeti bile isteye ertelemesidir.”⁶ Akademik literatürde erteleme genellikle “kişinin kontrolünde olan bir görevin veya bir işin gecikmesi olarak tanımlanmaktadır. Gecikme bireyin kontrolü altında olmalıdır ve görevin yapılması gerekmektedir.”⁷ şeklinde ifade edilmekte ve savsaklamak ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

¹ Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), “Erteleme”, 813.

² Ahmet Saim Kılavuz, “Akaid”, *İlmihal İ İman ve İbadetler*. ed. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 117-118.

³ Bk. *Kubbealtı Lugati*. “Tecil” (Erişim 15 Ağustos 2023).

⁴ Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), *Askerlikle İlgili Sıkça Sorulan Sorular* (15 Ağustos 2023).

⁵ Akalın vd., “savsaklamak”, 2045.

⁶ Timothy A. Pychyl, *Prokrastineysın Başlanıp Bitirilmesi Gereken İşleri İnatla Erteleme Savsaklama ve Oturup Çalışmak Yerine İvrir Şeylerle Oyalanma Alışkanlığı ile Mücadele Kılavuzu*, çev. Onur Öztürk (İstanbul: Metropolis Yayıncılık, 2022), 24.

⁷ David S. Ackerman – Barbara L. Gross, “My Instructor Made Me Do It: Task Characteristics of Procrastination”, *Journal of Marketing Education* 27/5 (Nisan 2005), 5.

Erteleme ve savsaklama ile ilişkili diğer bir kavram da “terk etme”dir. Savsaklamak kelimesinin tanımında yer alan umursamamak, sallamak, ihmal etmek gibi kavramlar terk etme ile yakından ilgilidir. Savsaklayan kişi bir işi uygun zamanda yapmamaktadır. Kişi bir sorumluluğu belirsiz bir zamana erteliyorsa aynı zamanda terk ettiği söylenebilir. İbadetler açısından bakıldığında kişi namaz kılmakla yükümlü olduğunu biliyor ancak namaz kılmayı günlük hayatın akışında umursamıyor olabilir. Bu kişi kılmadığı bu namazları ileride kaza etmeyi planlayabilir veya plan yapmadan erteleyebilir. Hatta kaza etmeyi planlamasına rağmen ilerleyen yıllarda bu namazları kaza edebilir. Sonuç olarak savsaklamak kelimesi sebepsiz veya keyfi olarak ertelemeyi kastettiği için çalışmaya konu olan durumu ifade etmekle birlikte İngilizce yapılan çalışmalarda ve ülkemizdeki akademik araştırmalarda erteleme kavramının (procrastination) kullanılmasından dolayı bu çalışmada da “erteleme” kavramı tercih edilmiştir.

Erteleme kavramı İngilizcede “procrastination” kelimesiyle ifade edilmekte ve “erteleme, oyalanma, ağırdan alma, sürüncemede bırakma, geciktirme, savsaklama” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸ Yetişkinlerin yaklaşık %20’sinin, kendilerini kronik erteleyiciler olarak tanımladıkları düşünüldüğünde,⁹ ertelemenin toplumda oldukça yaygın bir davranış olduğu ve çoğu insanın en azından ara sıra ertelediği söylenebilir.

Erteleme, tam olarak anlaşılamayan, yaygın ve zararlı bir öz-düzenleme başarısızlığı biçimidir.¹⁰ Ferrari vd. ertelemenin olumsuz etkileriyle ilgili olarak: “Kronik erteleme ve görevden kaçınma davranışı olağanüstü yaygın problemlerdir. Erteleme genellikle çeşitli psikiyatrik sendromlarla ilişkilidir. Ayrıca erteleme davranışı, psikolojik işlev bozukluklarına ve uyumsuz davranış kalıplarına katkıda bulunan bir stres oluşturabilir. Erteleme davranışı hem psikiyatrik sendromların ortaya çıkmasına katkı sağlar hem de bu sendromlardan etkilenir.” ifadelerini kullanmaktadır.¹¹ Erteleme davranışı; yapıldığı zamana, ilgili olduğu konuya göre kategorize edilmekte ve buna göre isim almaktadır.

1.2. Erteleme Çeşitleri ve İlgili Çalışmalar

Araştırmacılar erteleme davranışıyla ilgili çeşitli sınıflandırmalar yapmışlardır. Literatürde öne çıkan erteleme türleri genel erteleme, karar vermeyi erteleme, akademik erteleme vb.’dir.¹² Genel/günlük hayatta erteleme; rutin işlerde erteleme, günlük işlerin tamamlanamaması ve geciktirilmesidir.¹³ Başka bir ifadeyle gündelik sorumlulukları yerine getirmede zamanı yönetme ve düzenleme yetersizliğinden kaynaklı yaşanan güçlüklerdir.¹⁴ Akademik erteleme; ödev yapmak, sınavlara hazırlanmak veya dönem ödevini teslim etmek gibi akademik görevlerin geciktirilmesi olarak tanımlanmaktadır.¹⁵

⁸ Pychyl, *Prokrastineysın Başlanıp Bitirilmesi Gereken İşleri*, 1.

⁹ Jesse Harriott – Joseph R. Ferrari, “Prevalence of Procrastination Among Samples of Adults”, *Psychological Reports* 78/2 (Nisan 1996), 611.

¹⁰ Piers Steel, “The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure”, *Psychological Bulletin* 133/1 (Şubat 2007), 65.

¹¹ Joseph R. Ferrari vd., *Procrastination and Task Avoidance: Theory, Research and Treatment* (New York: Plenum Press, 1995), 1.

¹² Norman (Noach) Milgram vd., “Procrastination, Generalized or Specific, in College Students and Their Parents”, *Personality and Individual Differences* 25/1 (Ağustos 1998). 297-298; Eren H. Özberk – Tuğba Türk Kurtça, “Profiles of Academic Procrastination in Higher Education: A Cross-Cultural Study Using Latent Profile Analysis”, *International Journal of Psychology and Educational Studies* 8/3 (Temmuz 2021), 150-151; Norman (Noach) Milgram, – Rachel Tenne, “Personality Correlates of Decisional and Task Avoidant Procrastination”, *European Journal of Personality* 14/2 (Mart 2000), 141-156.

¹³ Clarry H. Lay, “At Least My Research Article on Procrastination”, *Journal of Research in Personality* 20/4 (Aralık 1986), 474

¹⁴ Murat Balkıs, *Öğretmen Adaylarının Davranışlarındaki Erteleme Eğiliminin, Düşünme ve Karar Verme Tarzları ile İlişkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 10.

¹⁵ Özberk – Türk Kurtça, “Profiles of Academic Procrastination in Higher Education, 150; Laura J. Solomon – Esther D. Rothblum, “Academic Procrastination: Frequency and Cognitive-Behavioral Correlates”, *Journal of Counseling Psychology* 31 (Ekim 1984), 503-505.

Karar vermeyi erteleme belirli bir zaman dilimi içinde karar vermenin kasıtlı olarak geciktirilmesi olarak tanımlanabilir. Karar vermeyi erteleme, “gecikme nedeniyle bireysel öznel rahatsızlığa veya işlev bozukluğuna neden olan bir tepki modeli” olarak görülebilir.¹⁶ Bir konuda karar vermek, sorumluluk almayı da beraberinde getirmektedir. Bazı kişiler karar vermeyi erteleyerek aslında sorumluluk almaktan kaçınmaktadır. Bu kişiler için herhangi bir konuda yanlış bir karar verme riskini almaktansa hiç sorumluluk almamak daha iyidir.

Araştırmacılar ertelemeyi genellikle bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere üç alt boyutta incelemişlerdir.¹⁷ Duyuşsal boyut kişinin yerine getirmesi gereken bir davranışı veya vermesi gereken bir kararı ertelediğinde; erteleme anında veya davranışı/kararı zamanında gerçekleştirilmemesinin sonuçlarıyla karşılaştığında yaşadığı duygu durumunu ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle “ertelemenin duygusal boyutu, bireyin belli bir zaman çerçevesinde yapması gereken işi kronik olarak başlatamama, başlatıp sürdürmemeye veya tamamlayamaması sonucunda bireyin içsel bir sıkıntı hissetmesi”¹⁸ biçiminde tanımlanabilir. Ferrari ve Beck, ertelemeçilerin gerçekçi olmayan mazeret kullandıklarında başlangıçta mutluluk ve heyecan, sonrasında ise suçluluk, utanç gibi duygular yaşadıklarını belirtmiştir.¹⁹ Rothblum vd. ise yüksek düzeyde erteleyicilerin düşük düzeyde erteleyicilere göre sınav kaygısı, hafta boyu süren durumluk kaygı ve fiziksel belirtilerle ilişkili haftalık kaygı bildirme olasılıklarının daha yüksek olduğunu ifade etmiştir.²⁰

Erteleme davranışının bilişsel boyutu, “kişinin davranışıyla verilen göreve veya işe yönelik niyeti veya amaçları arasında bir çelişkinin olmasını” ifade eder.²¹ Başka bir ifadeyle, bireyin göreve ilişkin niyetleri, amaçları ya da öncelikleriyle göreve ilişkin performansı arasında kronik ya da alışkanlık düzeyinde bir uyumsuzluk şeklinde tanımlanabilir.²² Erteleyicilerin birçoğu yapılması gereken bir şeyi son ana bırakma eğilimindedir ve son anda yerine getirmeyi bir sorun olarak görmez. Ancak zaman konusundaki bu öngörüler genellikle doğru değildir ve “erteleyicilerin bu gerekli organizasyonel eğilimlerden yoksun olduğuna dair pek çok gösterge bulunmaktadır.”²³

Ertelemenin davranışsal boyutu, belli bir zaman içerisinde yapılması gereken bir işi ağırdan alma, yavaş yapma gibi sebeplerle; başlatma, devam etme veya tamamlamayı geciktirme olarak ifade edilebilir. Erteleyiciler bazen ertelemeyenler kadar, kişinin hayatlarındaki görevlerin önemi ve bu görevlerin yapılacağı zamanı planlama konusunda başarılı olabilir. Ancak aktif olarak önceliklerine uymayan davranışlarda bulunabilirler. Dolayısıyla kişinin en uygun veya yeterli zamanı en önemli göreve harcamaması da davranışsal ertelemedir. Lay’e göre (1986), kişinin önceliği fazla olan bir işten önce önceliği az olan bir işi yapması ertelemeci olduğunu gösterir.²⁴ Erteleme konusunda yapılan bir meta-

¹⁶ Barbara R. Effert, – Joseph R. Ferrari, “Decisional Procrastination: Examining Personality Correlates”, *Journal of Social Behavior & Personality* 4 (Ocak 1989), 152.

¹⁷ Bakınız. Bilge Uzun, – Ayhan Demir, “Erteleme: Türleri, Bileşenleri, Demografik Etkenler ve Kültürel Farklılıklar”, *Ege Eğitim Dergisi* 16/1 (Temmuz 2015), 106-121; Fatma Ayyıldız, *Ergenlerin Sahip Oldukları Değerler ile Akademik Erteleme ve Genel Erteleme Düzeyleri Arasındaki Yordayıcı İlişkiler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 27-28.

¹⁸ Ayyıldız, *Ergenlerin Sahip Oldukları Değerler*, 27.

¹⁹ Joseph R. Ferrari – Beck L. Brett, “Affective Responses Before and After Fraudulent Excuses by Academic Procrastinators”, *Education* 118/4 (Ocak 1998), 535.

²⁰ Esther D. Rothblum, vd., “Affective, Cognitive, and Behavioral Differences Between High and Low Procrastinators”, *Journal of Counseling Psychology* 33/4 (Ekim 1986). 387.

²¹ Ömer Demir, “Erteleme Eğilimi ve Baş Etme Yolları Araştırmaları Bulgularının Dini Erteleme Açısından Yorumlanması”, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/24 (Aralık 2017), 750.

²² Deniz Çiğdem Çakıcı, *Lise ve Üniversite Öğrencilerinde Genel Erteleme ve Akademik Erteleme Davranışının İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 7.

²³ Lay, “At Least My Research Article on Procrastination”, 493.

²⁴ Lay, “At Least My Research Article on Procrastination”, 493-494.

analizde kişilerin erteleme düzeyinin zaman ve duruma göre tutarlılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.²⁵

1.3. İbadet Erteleme

Din, yaşanan hayatın içinde somutlaşmak, hayatı anlamlandırmak ve şekillendirmek üzere tebliğ edilmiştir. Dolayısıyla din insan için birtakım emir ve tavsiyeler içermektedir. Bir dine inanmak, bu emir ve yasakların kabul edilmesini ve sorumlulukların yerine getirilmesini gerektirir. Katar, ibadetin din için önemini: “Dinin soyut inanç boyutundan somut, yaşanabilir ve gözlemlenebilir bir şekle kavuşması ve âdeta dinin gerçek manada bir din hâline dönüşebilmesi ancak ibadet sayesinde mümkün olmaktadır. Şu hâlde ibadet dinlerin başlıca tezahürü ve inançtan sonraki en önemli boyutudur.”²⁶ cümleleriyle ifade etmektedir.

İslam dininin temel boyutlarından birini oluşturan ibadetler genellikle zamanla kayıtlı olarak belirlenmiş ve bunların belirli zamanlar içerisinde yerine getirilmeleri istenmiştir. Bu şarta uyulamayan ibadetler makbul görülmemiştir.²⁷ Kur’ân-ı Kerim’de vakitle en çok ilişkilendirilen ibadet namazdır. Nitekim Nisa suresinin 103. ayetinde: “Namaz müminlere belirli vakitlerde farzdır.”²⁸ buyurulmaktadır. Ayrıca İslam’da ibadetlerin düzenli yapılmasının önemine: “Rabbim! Beni ve soyumdan gelecek olanları namazı devamlı kılanlardan eyle; Rabbimiz, duamı kabul et.”²⁹ ayetiyle dikkat çekilmektedir. Hz. Muhammed de: “Allah’ın en sevdiği ibadet, kişinin az da olsa devamlı yaptığı ibadettir.”³⁰ buyurarak ibadetlerde sürekliliği vurgulamıştır.

Bazı ibadetler için vakit, o ibadetin vacip olma veya geçerli kabul edilme şartları arasında yer almaktadır. İslam’da yerine getirilmesi için belli bir vakit tayin edilmeyen ibadetler mutlak zamanlı (belli bir vakti olmayan) olarak nitelendirilir. Umre, nafile namaz/oruç ve adaklar bu kapsamda değerlendirilir. Bunların dışında beş vakit namaz, ramazan orucu, hac gibi ibadetler belli bir vakitte yerine getirilmelidir. Bu tür ibadetlere vakitle kayıtlı anlamında mukayyet tabiri kullanılır.³¹

Vakti içinde eda edilmeyen ibadetlerin vakti çıktıktan sonra yerine getirilmesi kaza olarak isimlendirilir. İslam’da inananlara kolaylık sağlamak için bazı ibadetlerin çeşitli gerekçelerle vaktinde eda edilmeyip daha sonra kaza edilebileceği belirtilmiştir. Örneğin hasta veya yolcu olanlar ramazan ayında tutamadıkları orucu daha sonra kaza ederler.³²

İnsan günlük hayatta yapması gereken her işi zamanında gerçekleştiremeyebilir. Zorunlu hâller dışında, kendi inisiyatifiyle bazı işleri erteler. Yapılan çalışmalar erteleme davranışının kişilikle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.³³ Allah ibadetleri belirli vakitlere bağlı kılarak, inananların hayatının bütününe disiplin altına almıştır.³⁴ Öyle ki kişinin ibadet etmesi gereken durumda hiçbir şeyin ona engel olmaması gerektiğine: “Ey iman edenler mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah’ı zikretmekten alıkoymasın! Her kim bunu yaparsa işte

²⁵ Steel, “The Nature of Procrastination”, 67.

²⁶ Mehmet Katar, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, *Dini Araştırmalar* 1/1 (1998), 59.

²⁷ Sultanbek Aliyev, *İbadet Vakitleri Hakkında Hadisler ve Tahlihi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), IX.

²⁸ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), en-Nisa 4/103.

²⁹ İbrâhîm, 14/40

³⁰ Muhyiddin en-Nevevî, *Riyâzû’s-Sâlihîn -Metin ve Çeviri-*, çev. M. Emin Özafşar – Bünyamin Erul (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 166.

³¹ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Vakit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/488.

³² el-Bakara 2/184.

³³ Türkan Doğan vd., “Kişilik Özelliklerinin Erteleme Davranışını Yordayıcılığı”, *Başkent University Journal of Education* 1/1 (Ocak 2014), 1-8; Didem Aydoğan – Yaşar Özbay, “Akademik Erteleme Davranışının Benlik Saygısı, Durumluluk Kaygı, Öz-Yeterlilik Açısından Açıklanabilirliğinin İncelenmesi”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 2/3 (Temmuz 2012), 1-9.

³⁴ Cafer Açık, *Kur’ân Ayetleri Işığında İbadet Vakitleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 3.

onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”³⁵ ayetiyle işaret edilmiştir. İbadetler insana sabır, öz düzenleme, dayanıklılık gibi nitelikler kazandırır ve erteleme ile baş etmesine yardımcı olur. Başka bir ifadeyle günlük ibadetler erteleme durumunun ortadan kalkmasına yardımcı olabileceği gibi erteleme özelliği ibadetlerin de zamanında yapılmamasına yol açabilir.

İbadetler ile erteleme arasında karşılıklı bir ilişki olduğu tahmin edilmektedir. İbadetler sorunlarla başa çıkma sürecinde insana yardımcı olur. Zamanında yapılmayan ve ertelenen ibadetler ise insanın suçluluk duymasına, stres düzeyinin artmasına ve başa çıkma sürecinin olumsuz etkilenmesine sebep olabilir.³⁶

Belirli ibadetlerin/ritüellerin zamanında yapılmasıyla ilgili tavsiyelerle İslam’dan önceki ilahi dinlerin metinlerinde karşılaştığı gibi³⁷ erken Roma ve Yunan dinî metinlerinde de erteleme kavramı yer almaktadır.³⁸

Dinî inanç, dinî davranış (ibadet), dindarlık gibi konular din psikolojisinin temel ilgi alanları arasında yer almaktadır.³⁹ Bu kapsamda bireylerin dindarlıklarını/dinî tutumlarını ölçmek amacıyla çeşitli ölçekler geliştirilmiştir.⁴⁰ Bu ölçeklerde dindarlık veya dinî tutum genellikle çeşitli alt boyutlara ayrılarak incelenmiştir.⁴¹ Bu ölçeklerin hemen hepsinde dinin inanç boyutunun yanında davranış/ibadet/ritüel boyutu da dikkate alınmıştır. Böylece bireylerin ibadet etme davranışları çeşitli değişkenlere göre incelenmiş; farklı inanç, tutum ve davranışlarla ibadetler arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Söz konusu çalışmalarda bireylerin ibadet etme davranışı incelenirken ibadetleri yapıp yapmadıklarına odaklanılmış; yapmak isteyip de yapmayan veya zorunlu olmasa da kendince mazeret bularak erteleyen kişilerin durumları göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla ibadetlerin ertelenmesi ile ilgili bir ölçek geliştirilmesinin, din psikolojisinin önemli konularından olan dinî davranışların incelenmesine önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma açısından İslam’da ibadetlerin iki özelliğinden bahsedilebilir. İlki mükellefin filleri başlığı altında ele alınan, ibadetlerin hükmü konusudur. Bu açıdan ibadetler genel olarak farz, vacip, mendup, mübah, mekruh ve haram şeklinde altı başlıkta incelenebilir. Farz ve vacip olarak nitelenenler bireylerin yapması zorunlu görülen ibadetlerdir. Mendup, tavsiye edilen; mübah, serbest bırakılan; mekruh, yapılması kötü görülen; haram ise yapılması yasaklananlardır.⁴² Mezhepler arasında ibadetlerin hükmü konusunda farklılıklar bulunabilmektedir. Örneğin kurban Hanefiler için vacip olarak nitelenirken Malikî ve Şafililerde sünnet (mendup) olarak nitelenmektedir.⁴³ Bununla birlikte neyin ibadet sayılıp sayılmayacağı konusunda büyük oranda görüş birliği vardır ve bunlar ayet ve hadislerle dayanmaktadır. Bu çalışma kapsamında ibadetin hükmünden ziyade kişinin o ibadeti yapma konusunda kendini yükümlü görmesi veya belirli bir zamanda yapmayı istemesi dikkate alınmaktadır. Kişi farz olan orucu geçerli bir mazereti olmadığı hâlde erteleyebilirken sünnet olan teravih namazını aksatmadan yerine getirebilmektedir. Bu sebeple çalışmada uzman görüşü de alınarak çeşitli ibadetlere karşı bireylerin erteleme davranışları araştırılmıştır.

³⁵ el-Münâfikûn 63/9.

³⁶ Süleyman Abanoz, "Dinî Başa Çıkma: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Eskiye*ni 48 (Mart 2023), 207; Süleyman Abanoz, "Türkiye’de Yapılan ‘Dinî Başa Çıkma’ Konulu Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme", *Eskiye*ni 40 (Mart 2020), 420.

³⁷ Bakınız. *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2002), Mez. 119:164; Elç. 10:3; Elç. 16:25; *Tevrat* (Ankara: Yason Yayınları, 2017), Lev. 16:34.

³⁸ Steel, "The Nature of Procrastination", 84.

³⁹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2016), 24-27.

⁴⁰ M. Kâmil Coşkun, – Ali Baltacı, "Dinî Eğilim Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışmaları", *Din ve İnsan Dergisi* 3/5 (2023); Çiğdem Fidan, "Türkiye’de Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri (1989-2015): Dindarlık Ölçme Çalışmaları Üzerine Değerlendirmeler", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 4 (Aralık 2021).

⁴¹ Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011).

⁴² Salim Öğüt, "Ef’âl-i Mükellefin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/452.

⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli* (Ankara: Akçağ Yayınları, ts), 389.

Bu çalışma kapsamında belirtilen ibadetlerin ikinci özelliği ibadet-zaman ilişkisidir. Hükmü fark etmeksizin ibadetler, eda edilme vakitleri ve zamanında yapılmadığında telafi açısından 4 gruba ayrılabilir.⁴⁴ Birincisi belirli bir vakitte yapılması gerekip o vakit dışında yapılamayanlardır. Bayram namazı kılmak bu gruba örnek olarak verilebilir.⁴⁵ Bu tür ibadetleri kişi zamanında yapmadığında tekrar yapamamaktadır. Dolayısıyla bu ibadetleri ertelemek aynı zamanda terk etmek anlamına gelmektedir. İkincisi belirli bir vakitte yapılması gerekmele birlikte daha sonra yapılabilenlerdir. Ramazan orucu bu kapsama girmektedir.⁴⁶ Bu tür ibadetlerin sebepsiz yere vaktinde yapılmaması günah olabilir ancak daha sonra da yerine getirilmeleri söz konusudur. Üçüncüsü geniş bir vakte sahip olan ibadetlerdir.⁴⁷ Namaz, hac ve zekât bu ibadetlerdendir. Bunlar, yükümlülüğün başladığı ilk anda yapılabileceği gibi vakti içerisinde daha sonra da yerine getirilebilir. Bu tür erteleme davranışı dinen günah olarak nitelenmese de sorumlulukların bir an önce yerine getirilmesi tavsiye edilmektedir. İbadetleri bu şekilde ertelemek oldukça sık yaşanan bir durumdur. Dördüncüsü ise herhangi bir zamanda yapılabilecek ibadetlerdir. Kur'ân okumayı öğrenmek, Kur'ân'ı hatmetmek, sadaka vermek gibi. Nafile (mendup) ibadetlerin çoğu bu kısımda yer almaktadır.⁴⁸ Bu tür ibadetler dinen belirli bir vakitle sınırlandırılmamıştır. Birey bu tür bir ibadeti yapmayı planladığında hemen yerine getirebilir. Ancak planladığı vakitte zorunlu bir sebep olmadan da erteleyebilir. İbadetin hükmüne bakılmaksızın bu tür davranışlar erteleme kapsamında ele alınmaktadır. Çünkü erteleme açısından, kişinin bu ibadetle ilgili yükümlülüğü değil bu ibadeti yapmayı planlamasına rağmen düşündüğü vakitte yapmayı bırakması hatta terk etmesi olarak değerlendirilir.

Bu çalışmada ölçek geliştirme hedeflendiği için zaman açısından farklı özelliklere sahip olan ibadetlerle ilgili maddeler de ölçeğe eklenmiştir. Böylece ibadetlerin ertelenmesinde insanların nasıl bir tavır sergilediğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Ertelemeyle ilgili literatüre bakıldığında genel erteleme⁴⁹, akademik erteleme⁵⁰, iş erteleme⁵¹ gibi konuların öne çıktığı; ibadet erteleme konusunda ise yeterince çalışma yapılmadığı söylenebilir. Alanyazın araştırmalarında ibadet erteleme konusuyla ilgili tek çalışmanın Ömer Demir tarafından teorik olarak gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmada ertelemenin mahiyeti, kapsamı ve erteleme olgusu ile baş etme yolları hakkında açıklamalar yapılmış; kişilerin dinî erteleme durumu incelenmemiştir.⁵²

Kişilerin ibadet konusunda erteleme durumlarının incelenebilmesi için alan araştırmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Alan araştırmaları sayesinde bireylerin ibadetleri erteleme durumları ortaya konulabilir. Bu amaçla en çok kullanılan yöntemler gözlem, mülakat ve ankettir. Anketlerin uygulanmasında akla gelen ilk araç da geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş ölçeklerdir. Dolayısıyla bir konuda anket uygulayabilmek için öncelikle o konuda ölçek geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Ölçek geliştirme, "bireyin ölçülmesi amaçlanan

⁴⁴ Ferhat Koca, *İslam İbadet Esasları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 89-90.

⁴⁵ Koca, *İslam İbadet Esasları*, 183-185.

⁴⁶ Lütfi Şentürk – Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 275-276.

⁴⁷ Yaşaroğlu, "Vakit", 42/488.

⁴⁸ Lütfi Şentürk – Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali*, 143.

⁴⁹ Lay, "At Least My Research Article on Procrastination", 474-495; Özsev Berk, *Online (Çevrimiçi) Satın Alma Davranışında Erteleme Eğilimi, Akış Deneyimi ve Risk Algısının Rolü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

⁵⁰ Gürbüz Ocak – Ramazan Bulut, "Akademik Erteleme Davranışı Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması", *International Journal of Social Sciences and Education Research* 1/2 (Kasım 2015); Meryem Ertürk, *Pandemi Döneminde Üniversite Öğrencilerinin Erteleme Davranışlarının Yaşam Stilleri, İçsel Güdülenme Düzeyleri ve Demografik Özellikler Açısından İncelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁵¹ Cevriye Gülebağlan, *Öğretmenlerin İşleri Son Ana Erteleme Eğilimlerinin, Mesleki Yeterlilik Algıları, Mesleki Deneyimleri ve Branşları Bakımından Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Steven L. Dutschmann, *Procrastination As a Predictor of Job Performance* (Alabama: Air University, Air Force Institute of Technology, Master Thesis, 1996).

⁵² Demir, "Erteleme Eğilimi ve Baş Etme Yolları", 747-780.

sadece ilgili özelliğini uyaracak uyarıcılar takımını ve bu uyarıcılara uygun tepki kategorilerini oluşturma süreci ve işleminin adıdır.”⁵³ Bu çalışmada bireylerin ibadet erteleme durumlarının ortaya konulabilmesi için ibadet erteleme ölçeği geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Konuyla ilgili hazırlanan ilk ölçek olması ve alan araştırmasına imkân sağlaması bu çalışmanın önemini göstermektedir. Dolayısıyla araştırmanın problemi: “Yetişkin bireylerin ibadet erteleme davranışları güvenilir bir şekilde nasıl tespit edilebilir? Bunun için nasıl bir ölçme aracına ihtiyaç duyulmaktadır?” sorularıdır.

Çalışmada örnekleme ibadet erteleme konusuyla ilgili maddeler sunularak bireylerin bunlar arasından kendilerini en çok yansıtan ifadeyi seçmesi istendiği için 5’li Likert tipi ölçek kullanılmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Tarama modeli bir durumu olduğu şekilde betimlemeyi amaçlayan yaklaşımdır. Bu yaklaşımda araştırılan olay, birey ya da nesne kendi koşulları içinde ve olduğu şekilde tanımlanmaya çalışılır. Tekil ve ilişkisel olarak ikiye ayrılır. Bunlardan “ilişkisel tarama iki veya daha çok sayıda değişken arasında birlikte değişimin varlığını ve/veya derecesini belirlemeyi amaçlayan araştırma yöntemidir.”⁵⁴ Böylece değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek ve muhtemel sonuçları tahmin etmek mümkün olur. Bu çalışmada ibadet erteleme konusunda bir ölçek geliştirilmesi amaçlandığı için ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

İlişkisel tarama modelinde grubun tamamını incelemek zaman ve emek açısından çoğu zaman mümkün değildir veya aşırı maliyetlidir. Bundan dolayı evreni yansıtacağı düşünülen bir grup örneklem olarak seçilir ve araştırma bu grup üzerinden yürütülür.

Çalışmanın evrenini; Ankara ve Kırıkkale’de yaşayan, en az ilkökul düzeyinde eğitimi olan ve kendini Müslüman olarak tanımlayan 18 yaş üstü bireyler oluşturmaktadır. Çalışmada ölçeğin farklı demografik özelliklere sahip katılımcılardan oluşması, böylece geçerliğinin yükselmesi amacıyla kota örnekleme⁵⁵ yöntemi kullanılmıştır. Cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim, yerleşim yeri ve meslek olmak üzere 6 farklı değişkenin her bir alt boyutundan belli bir sayıda katılımcıya ulaşılmıştır. Bu kapsamda eğitim düzeyi 3, yerleşim yeri büyüklüklerine göre 4, meslek 5, yaş da 4 gruba ayrılmıştır. Yaşlar gruplara ayrılırken gelişim ve dinî gelişim uzmanlarının yetişkinlik dönemini genellikle 18-25 yaş arası genç yetişkinlik, 25-44 yaş arası orta yetişkinlik, 45-65 yaş arası ileri yetişkinlik şeklindeki sınıflamaları esas alınmıştır.⁵⁶ Orta yetişkinlik döneminin geniş bir zamanı kapsamasından ve dönemin başlarındaki ve sonlarındaki bilişsel ve duyuşsal özelliklerin farklılaşabilmesinden dolayı bu dönem 25-34 ve 35-44 şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Ölçeğin hem birinci hem de ikinci uygulaması sırasında bu değişkenlerin her birinden yeterli sayıda katılımcıya ulaşılmaya özel bir gayret sarf edilmiştir. Özellikle de ulaşılmaması zor veya ölçeği doldurma konusunda isteksizlik gösteren katılımcılara yüz yüze ulaşılarak gerekli açıklamalar yapılmış, böylece ölçeği anlamları ve doldurmaları artırılmaya çalışılmıştır.

Literatürde ölçek geliştirme çalışmalarında faktör analizi yapılabilmesi için gereken örneklem büyüklüğüyle ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre “50 çok

⁵³ Adnan Erkuş, *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme Temel Kavramlar ve İşlemler* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012), 15.

⁵⁴ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010), 77-79.

⁵⁵ Remzi Altunışık vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2004), 130; Türker Baş, *Anket Nasıl Hazırlanır Uygulanır Değerlendirilir* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006), 40.

⁵⁶ Gürhan Can, “Kişilik Gelişimi”, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, ed. Binnur Yeşilyaprak (Ankara: PegemA Yayıncılık, 2004), 125-126; Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri* (İstanbul: DEM Yayıncılık, 2007), 194-195; Banu Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi* (Adana: Nobel Kitabevi, 2005), 58.

zayıf, 100 zayıf, 200 orta, 300 iyi, 500 çok iyi ve 1000 mükemmel"⁵⁷ olarak değerlendirilmektedir. Başka bir yaklaşım madde sayısını esas almaktadır. Buna göre madde sayısının en az beş, mümkünse on katı örnekleme ulaşılmalıdır.⁵⁸ Birinci uygulamada madde sayısı 34, katılımcı sayısı 400; ikinci uygulamada ise madde sayısı 14, katılımcı sayısı 399'dur. Dolayısıyla her iki görüşe göre de katılımcı sayılarının analizler için yeterli olduğu söylenebilir.

2.3. Ölçek Geliştirme Süreci

Ölçek geliştirme sürecinde öncelikle erteleme, ibadet ve ibadet erteleme konularıyla ilgili literatür gözden geçirilmiş; bu kapsamda özellikle İslam hukukuyla ilgili kaynaklara ve ilmiyal kitaplarına bakılmıştır. Ayrıca ölçek geliştirme konusunda da çeşitli kaynaklar incelenmiş ve konuyla ilgili uzmanların görüşlerine başvurulmuştur. Literatür taraması sonrasında 15 kişiyle derinlemesine mülakat yapılarak ibadet erteleme konusunda bir kavram havuzu oluşturulmuştur.

Din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda ele alınan birçok konu psikolojinin yanı sıra fıkıh, tefsir, kelim gibi temel İslam bilimleri ve din sosyolojisi, dinler tarihi gibi din bilimleri alanlarıyla kesişmektedir.⁵⁹ Bundan dolayı bu çalışmada, özellikle de kavram havuzunun oluşturulması sürecinde multidisipliner bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu kapsamda din psikolojisi uzmanlarına ilaveten İslam hukuku, tefsir vb. farklı alan uzmanları ile Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan çeşitli görevlilerin görüş ve önerilerinden de yararlanılmıştır. Bunun yanında gözlem metoduyla da insanların ibadet erteleme konusunda tavır ve davranışları incelenmiştir. Gözlem Ramazan ayının öncesinde, Ramazan ayında ve Ramazan Bayramı'nda aile, arkadaş ve çalışma ortamında gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte gözlenen kişilerin oruç ve namaz gibi ibadetlerini erteleme durumları ve bu ertelemelerinin hangi ortamlarda hangi gerekçelerle yapıldığına dikkat edilmiş ve notlar alınmıştır. Bunun yanında insanların zaman zaman yaptığı dua etmek, sadaka vermek, Kur'an okumak gibi çeşitli ibadetleri yapma istekleri ve bu isteklerini erteleyip ertelemedikleri gözlemlenmiştir. Ayrıca kişisel tecrübe ve birikimlerin de kavram havuzunun oluşturulmasında, maddelerin yazımında ve elde edilen sonuçların yorumlanmasında önemli katkısı olmuştur. Sonuç olarak ibadet erteleme konusunda şu kavramların öne çıktığı tespit edilmiştir:

Farz, vacip, sünnet, nafil, ihlas, eda etme, kazaya bırakma, kefare, vaktinde yapmayarak erteleme, sürekli erteleme, abdest, namaz, 5 vakit namaz, oruç, teravih, sadaka, dua, Kur'an öğrenme/okuma, dinî etkinliklere katılma, dinî kitap okuma, son ana bırakma, emekliliğe erteleme, zaman yönetimi, mükemmeliyetçilik, plansızlık, düzensizlik, meşguliyet, mazeret uydurma, özgüven eksikliği, suçluluk duygusu, hijyen takıntısı, umursamama, savaşıtlama, kandil geceleri, cuma akşamı ve cuma namazı.

Kavram havuzu oluşturulduktan sonra madde yazımına geçilmiştir. Bu aşamada her bir kavramı yansıtmaya çalışılmıştır. Böylece 49 maddeden oluşan ilk ölçek taslağı hazırlanmıştır. Maddeler oluşturulurken kısa cümleler tercih edilmiştir. Yanlış anlaşılabilirliği, birden fazla anlama gelebileceği veya kişileri rahatsız edebileceği düşünülen ifadelerden uzak durulmuştur. Ayrıca onları yönlendirecek veya gerçek durumlarını gizleme isteği oluşturacak ifadelerden de kaçınılmıştır.⁶⁰ Oluşturulan taslak; ölçek geliştirme ve uygulama konusunda çalışması bulunan 4 öğretim üyesine, 1 dilbilgisi, 1 de ölçme ve değerlendirme uzmanına gösterilerek görüş alınmıştır. Uzman görüşleri çerçevesinde 19

⁵⁷ Lawrence S. Meyers vd., *Applied Multivariate Research Design and Interpretation* (New York: Sage Publications, 2016). 49; Mesut Karaman, "Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Kavramsal Bir Çalışma", *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 47-63.

⁵⁸ Ronald J. Cohen - Mark E. Swerdlik, *Psychological Testing And Assessment An Introduction to Tests and Measurement* (New York: McGraw Hill Higher Education, 2010), 278.

⁵⁹ Fatma Zeynep Belen vd., "Malezya Örneğinde Helal Ürüne Ortak Bir Disipliner Yaklaşım", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (Nisan 2018), 141-168; Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 20-23.

⁶⁰ Catherine Dawson, *Araştırma Yöntemlerine Giriş Araştırma Projesi Yürüten Tüm Araştırmacılar İçin Pratik Bir Kılavuz*, çev. Aylin Soysal, çev. ed. Asım Arı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2015), 76-80.

madde çıkarılmış, 4 madde eklenmiş, ölçme değerlendirme, imla ve dilbilgisi açısından gözden geçirilmiştir. 34 maddeden oluşan taslak ölçek 35 kişiye anlaşılabilirlik ve uygulama süresi tespiti amacıyla uygulanmıştır. Pilot uygulama değerlendirmesinde bir maddenin farklı şekilde anlaşılabilirliği tespit edilerek düzeltilmiştir. 4-5 dakika arasında ölçeğin cevaplandığı görülmüş böylece ölçek ilk uygulamaya hazır hâle getirilmiştir.

Katılımcılara çalışmanın amacı açıklanmış; bilgilerin gizli tutulacağı, katılımın gönüllülük esasına dayandığı ve istedikleri zaman bırakabilecekleri dile getirilmiştir. Araştırmacının iletişim bilgileri de verilerek gerektiğinde iletişim kurabilecekleri ifade edilmiştir.

Ölçek uygulanmadan önce Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kuruluna başvurulmuştur. Kurulun 29.03.2023 tarih ve 161283 sayılı kararıyla ölçeğin etik açıdan uygunluğuna karar verilmiştir. Nisan-Mayıs aylarında yüz yüze ve Google forms üzerinden katılımcılara ulaştırılan 34 maddelik ölçek, 400 katılımcı tarafından uygun şekilde doldurulmuştur. İlk uygulamada çarpıklık ve basıklık değerleri, KMO ve Bartlett's analizleri gerçekleştirilerek ölçeğin analiz için uygun olduğu tespit edilmiş, madde döndürme işlemi (Varimaks-oblimin) yapıldıktan sonra açımlayıcı faktör analizi ve temel bileşenler analizi gerçekleştirilmiştir. Analizler sonrasında ölçekte yer alması uygun görülmeyen maddeler çıkarılmıştır. 14 maddeye düşen ölçek Mayıs-Haziran 2023'te, farklı bir örneklem grubuna ikinci kez uygulanmıştır. 399 katılımcının ölçeğinin geçerli kabul edildiği ikinci uygulama sonrasında doğrulayıcı faktör analizi (DFA) için uyum indekslerine bakılmıştır. Yeterli uyuma sahip olduğu anlaşıldıktan sonra DFA gerçekleştirilmiştir. Son olarak Cronbach alfa ve McDonald's omega teknikleri kullanılarak ölçeğin güvenilirlik analizi yapılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Ölçek büyük oranda yüz yüze gerçekleştirilmiş; katılımcı sayısını artırmak ve çeşitliliğini sağlamak amacıyla zaman zaman Google forms aracılığıyla elektronik ortamda da uygulanmıştır. Elde edilen veriler "R" isimli istatistik paket programı üzerinde analiz yapılmasını sağlayan açık erişimli Jamovi programına girilmiştir. Bu aşamada öncelikle olumsuz maddeler ters çevrilmiş ve analizlerin gerçekleştirilebilmesi için kodlanarak numerik hâle getirilmiştir. Veriler üzerinde katılımcıların demografik dağılımı incelenmiş daha sonra ölçek geliştirme analizlerine geçilmiştir.⁶¹ Ölçeğin ilk uygulandığı katılımcılardan elde edilen veriler üzerinde açımlayıcı faktör analizi (AFA) ve temel bileşenler analizi (TBA); ikinci uygulamadan elde edilen veriler üzerinde ise doğrulayıcı faktör analizi (DFA); Cronbach alfa ve McDonald's omega güvenilirlik analizleri gerçekleştirilmiştir.

⁶¹ Kübra Karakaya Özyer, "Ölçek Geliştirme ve Güvenirlik Analizleri: Jamovi Uygulaması/Scale Development and Reliability Analysis: Jamovi Implementation", *Turkish Academic Research Review* 6/5 (Aralık 2021), 1330-1384; Abdullah Faruk Kılıç, "Exploratory Factor Analysis with R Software", *Anadolu University Journal of Education Faculty (AUJEF)* 4/3 (Temmuz 2020), 276-293.

3. BULGULAR

Tablo 1. İlk Uygulamaya Katılanların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	Sayı	Yüzde	Kümülatif yüzde
Cinsiyet	Erkek	131	32,8 %	32,8 %
	Kadın	269	67,2 %	100 %
Medeni durum	Evli	174	43,5 %	43,5 %
	Bekâr	226	56,5 %	100 %
Yaş	18-24 yaş	179	44,8 %	44,8 %
	25-34 yaş	69	17,3 %	62 %
	35-44 yaş	90	22,5 %	84,5 %
	45-65 yaş	62	15,5 %	100 %
Eğitim	İlk-Ortaöğretim	32	8 %	8 %
	Ön lisans-Lisans	321	80,3 %	88,3 %
	Lisansüstü	47	11,8 %	100 %
Yerleşim yeri	Büyükşehir	174	43,5 %	43,5 %
	İl	109	27,3 %	70,8 %
	İlçe	76	19 %	89,8 %
	Köy	41	10,3 %	100 %
Meslek	Kamu çalışanı	113	28,2 %	28,2 %
	Özel sektör	38	9,5 %	37,8 %
	Öğrenci	194	48,5 %	86,3 %
	Ev hanımı	42	10,5 %	96,8 %
	İşsiz / Diğer	13	3,3 %	100 %

Tablo 1’de ölçeğin ilk uygulamasını uygun şekilde dolduran katılımcıların cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim, yerleşim yeri, meslek gibi demografik özellikleri verilmektedir. Tablo incelendiğinde kadınların ve evlilerin sayısının fazla olduğu ancak erkeklerin ve bekârların da araştırma için yeterli sayıda olduğu görülmektedir. Katılımcılar arasında 18-24 yaş aralığıyla gençlerin; eğitim olarak da ön lisans-lisans mezunlarının çoğunluğu oluşturduğu, yerleşim yeri açısından oranlı bir şekilde büyükşehir, şehir, ilçe ve köy şeklinde sıralandığı fark edilmektedir. Meslek açısından ise ilk sırada öğrencilerin sonra kamu çalışanlarının geldiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2. İlk Uygulamanın Betimsel Sonuçları

Özellikler	Değerler
Madde sayısı	34
Kişi sayısı	400
Kayıp değer	0
Ortalama	3,77
Ortanca	3,88
Çarpıklık	-0,537
Basıklık	-0,478

Tablo 2’de ilk uygulamanın betimsel sonuçları görülmektedir. Bu tabloya göre 34 maddeden oluşan ölçeği 400 kişinin tam olarak doldurduğu, sisteme girilen ölçeklerde kayıp değerlerin olmadığı görülmektedir. Kayıp değerlerin olmamasında ölçeğin bir kısmının elektronik ortamda doldurulması, yüz yüze doldurulan ölçeklerde katılımcıların yanında bulunarak gerektiğinde açıklamaların yapılması, katılmak istemeyenlerin ve ölçeği yarım bırakmak isteyenlerin değerlendirilmeye dâhil edilmemesi gibi sebepler etkili olmuştur.

Ortalama ve ortancanın 3 ile 4 arasında ve 4’e yakın bir değer alması katılımcıların genel olarak ibadetleri erteleme oranlarının yüksek olduğunu göstermektedir. Analizlere göre ölçeğin çarpıklık değeri -0,537dir. Literatürde genellikle 0-0,50 arası çarpıklığın düşük; 0,50-

1 arası çarpıklığın orta olarak değerlendirilmesinden hareketle⁶² bu ölçekteki çarpıklığın orta değerde olduğu söylenebilir.

Literatürde sıfırdan yüksek basıklık sivri dağılıma, düşük değerler ise basık dağılıma işaret ettiği kabul edilmektedir.⁶³ Tablo incelendiğinde ibadetleri erteleme ölçeğinin basık dağılıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Geliştirilen ölçeklerin öncelikle yapı geçerliliği tespit edilir. Bunun için de faktör analizi yapılır. Faktör analizi, birbiriyle ilişkili değişkenleri bir araya getirerek, kavramsal olarak anlamlı daha az sayıda yeni faktör ortaya koymayı amaçlayan bir analizdir.⁶⁴ Faktör analizi, geliştirilmesi planlanan ölçeğin faktör yapısını ortaya çıkarmak ve önceden tahmin edilen bir faktör yapısı varsa bunu doğrulamak için yapılır. Ölçek geliştirme çalışması, ölçülmesi planlanan yapının belirlenerek konuyla ilgili teorik bilgilere hâkim olunmasını, buna dayanarak maddeler geliştirilmesini ve bu maddelerin faktör analizi süreçlerini kapsar. Ölçeğin alt faktörlere ayrılıp ayrılmadığını varsa hangi maddelerin hangi alt faktörlerde toplandığını belirlemek için açımlayıcı faktör analizi gerçekleştirilir.

Açımlayıcı faktör analizi yapılabilmesi için öncelikle katılımcılardan elde edilen verilerin uygunluğuna bakılır. Bu amaçla en sık kullanılan yöntemler için KMO measure of sampling adequacy ve Barlett's test of sphericity analizleridir. KMO, verilerin faktör analizine uygunluğunu ölçmek için tasarlanmış bir ölçü testidir. Başka bir deyişle, örneklem büyüklüğünün yeterliliğini test etmektedir. Barlett's mevcut verilerin çok değişkenli normallik varsayımını sağlayıp sağlamadığını tespit etmeye yarar. KMO değerlerinin 0,50-0,70 arasında olması orta; 0,70-0,80 arasında olması iyi; 0,80-0,90 arasında olması çok iyi; 0,90-1,00 arasında olması ise mükemmel olarak değerlendirilir.⁶⁵ Uygulanan ibadet erteleme ölçeğinin KMO değeri 0,912 ile mükemmel aralıkta çıkmış, Barlett's testinin ise $\chi^2=5776$, $df=561$, $p<.001$ ile uygun olduğu tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda ölçeğin analiz için gerekli değerlere sahip olduğu görülmüş ve analiz işlemine başlanmıştır.

Açımlayıcı faktör analizi yapılmadan önce son olarak faktör döndürme işlemi yapılır. Birçok faktör döndürme yöntemi bulunmakla birlikte sosyal bilimlerde, faktörler arasında genellikle birtakım ilişkiler olduğu varsayıldığından eğik döndürme yöntemleri kullanılmaktadır.⁶⁶ Bu amaçla kullanılan iki yöntemden; küçük verilerle de iyi sonuçlar vermesi sebebiyle⁶⁷ oblimin yöntemi tercih edilmiştir.

34 maddenin ilk uygulaması sonrasında uygulanan açımlayıcı faktör analizi aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁶² Asiye Şengül Avşar, "Merkezi Eğilim ve Değişkenlik Ölçüleri", *Sosyal Bilimlerde İstatistik: Excel ve SPSS Uygulamaları*, ed. Fatih Orçan (Ankara: Anı Yayıncılık, 2022), 53-82; Joseph F. Hair vd., *Multivariate Data Analysis* (Essex: Pearson Education Limited, 2009).

⁶³ Andy Field, *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics* (London: Sage Publication, 2009).

⁶⁴ Ömer Çokluk vd., *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2021); Şener Büyüköztürk, "Faktör analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 32/32 (Mart 2002), 472.

⁶⁵ Mesut Karaman, "Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Kavramsal Bir Çalışma", 49.

⁶⁶ Darren George – Paul Mallery, *IBM SPSS Statistics 26 Step by Step: a Simple Guide and Reference* (New York: Routledge, 2019), 261.

⁶⁷ Field, *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*.

Tablo 3. Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör							Sonuç	
	1	2	3	4	5	6	7		
1. Namazın vakti girdiğinde işimi gücümü bırakıp hemen namazımı kılarım.		.832							2. Faktör
2. Kur'an-ı Kerim'i hatim etmeyi istesem de bir türlü okumaya başlayamam.			.311			.388			Çift faktörlü
3. Vakti gelmeden önce ibadetler için hazırlığımı yaparım.		.764							2. Faktör
4. Namazı vaktinde kılmamak beni rahatsız eder.							.423		Ayırt edicilik düştü.
5. Kur'an okumayı / öğrenmeyi ileri bir zamana erteliyorum.						.323			Düşük ayırt edicilik
6. Bir işle meşgulken namazı kazaya bırakırım.						.346			Düşük ayırt edicilik
7. Hac ibadetini emekli olunca yapmayı düşünüyorum.									Ayırt edici değil.
8. Namazımı hep son anda kılarım.		.364							Düşük ayırt edicilik
9. Bir namazın vakti geldiğinde, her sevi bırakır namazımı kılarım.		.715							2. Faktör
10. Dinî etkinliklere katılmak için fırsat bulamıyorum.						.328			Düşük ayırt edicilik
11. İbadetlerimi düzenli yerine getiremediğimden erteliyorum.	.470								1. Faktör
12. Zamanımın çoğunu eğlenceli aktivitelere harcadığım için ibadetlerimi ertelerim.	.642								1. Faktör
13. İbadetlerimi, çoğunlukla zamanında yerine getirmiyorum.	.450								1. Faktör
14. Belli bir vakitte yapılması gereken ibadetlerimi aksatmam.		.489							2. Faktör
15. Yerine getirilmesi gereken çok fazla ibadet olduğu için bir kısmını ertelerim.	.843								1. Faktör
16. Yapmakta zorlandığım ibadetleri ertelerim.	.846								1. Faktör
17. İlgimi çeken bir faaliyetle meşgulken ibadetlerimi kolayca ertelerim.	.650								1. Faktör
18. Ertelemekten huzursuzluk hissetsem de yapmam gereken ibadetleri ertelediğim olur.	.438								Ayırt edicilik düştü.
19. Belli bir vakitte yapılması zorunlu olmayan (nafile) ibadetleri ileri zamanlara ertelerim.							-	.363	Ters ayırt edicilik
20. Allah'ı zikretmek, dua etmek gibi sözlü ibadetleri düzenli olarak yaparım.				.521					2. Faktör
21. Kazaya kalan oruçlarımı tutmaya bir türlü başlayamam.						.314			Düşük ayırt edicilik

22. Daha fazla imkana sahip olunca sadaka vermeyi düşünüyorum.	.517		Ayırt edicilik düştü.
23. İhtiyaç sahiplerine yardım etmeyi daha sonraki bir zamana ertelerim.	.343	.353	Çift faktörlü
24. Hac gibi geniş zamanı olan ibadetleri ilerleyen zamanlarda yerine getirmeyi düşünürüm.	.753		Tek kalan madde
25. İbadetleri rahat bir ortam oluşuncaya kadar ertelerim.	.406		1. Faktör
26. İbadetleri erteleme düşüncesi bile beni rahatsız eder.	.444		2. Faktör
27. Dinî gün ve gecelerde düzenli olarak Kur'an okurum/dinlerim.	.488	.338	Çift faktörlü
28. Teravih namazlarını kaçırmam.		.467	Ayırt edicilik düştü.
29. Fıtır sadakasını vermeyi unuttuğum olur.		.332	Düşük ayırt edicilik
30. Her fırsatta dua ederim.	.639		Tek kalan madde
31. Bir adakta bulunduğumda ilk fırsatta yerine getiririm.	.488		Ayırt edicilik düştü.
32. İbadet yapmayı istesem de kendimi başka şeylerle meşgulken bulurum.	.776		1. Faktör
33. İbadetlere başlamakta zorlanırım.	.480		Ayırt edicilik düştü.
34. Düzenli ibadet etmeyi emeklilik yıllarıma erteliyorum.		.389	Düşük ayırt edicilik

Bu çalışmada belirlenen ayırt edicilik 0,40'tır. Ancak her maddenin ayırt edicilik değerini görebilmek amacıyla ayırt edicilik değeri önce 0,30 olarak girilmiştir. Bir maddenin ölçekte kalıp kalmayacağına karar vermek için maddenin ayırt edicilik değeri, diğer faktörlere verdiği yük ve bu yükün değeri, diğer maddelere verdiği yükler arasındaki fark vb. durumlar birlikte ele alınmalıdır. Ayrıca açılımcı faktör analizi sonucuna göre uygun görülmeyen maddeler tek tek çıkarılır ve maddeler çıktıkça kalan maddelerin durumu tekrar değerlendirilir. Sonuçta her faktörde en az iki madde olmak üzere istenen ayırt edicilik değerine sahip ve birbirine yakın oranda birden fazla faktöre yük vermeyen, ters yük değerine sahip olmayan ve belli faktörler altında toplanan maddelerin ölçekte kalmasına karar verilir. Bu kapsamda açılımcı faktör analizi sonuçlarının yer verildiği Tablo 3 incelendiğinde 1 maddenin ayırt edici olmama (0,3'ün altında); 7 maddenin istenen (0,40) ayırt edicilik değerinin altında kalma, 3 maddenin birden fazla faktöre birbirine yakın oranda yük verme; 1 maddenin ters yüke sahip olma, 2 maddenin bulunduğu faktörün altında tek kalma, 6 maddenin ise diğer maddeler çıktıktan sonra ayırt ediciliğinde düşme sebebiyle ölçekten çıkartılmasına karar verilmiştir.

Uygun görülmeyen maddelerin çıkarılması sonucunda 8 maddenin bir faktörde, 6 maddenin ise diğer faktörde birleştiği, toplam 14 madde ve iki faktörden oluşan bir ölçek elde edilmiştir. Bu iki faktörde yer alan maddeler incelendiğinde 1. faktörde yer alan maddeleri işaretleyenlerin bir mazeret uydurarak ibadetleri ertelediği; ikinci faktördeki maddeleri işaretleyenlerin ise ibadetlerin yapılması gerektiğini düşünmekle beraber bunları günlük hayatlarında ihmal etmekten çok fazla rahatsız olmadıkları; başka bir ifadeyle ibadetleri zamanında yapmayı çok da umursamadıkları anlaşılmaktadır. Bundan dolayı birinci faktöre bir mazerete sığınarak erteleme anlamında "mazeret bulma", ikinci faktöre umursamama sebebiyle erteleme anlamında "umursamama" adı verilmiştir.

Açımlayıcı faktör analizi ve temel bileşenler analizi sonucunda uygun görülen 14 maddenin yük değerleri ve yer aldıkları faktörler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4. Açımlayıcı Faktör Analizi ve Temel Bileşenler Analizi Sonucu Kalan maddeler ve Yük Değerleri

	Temel Bileşenler Analizi		Açımlayıcı Faktör Analizi	
	Mazeret bulma	Umursamama	Mazeret bulma	Umursamama
İbadet Erteleme 1		0.805		0.852
İbadet Erteleme3		0.790		0.790
İbadet Erteleme9		0.760		0.736
İbadet Erteleme11	0.754		0.690	
İbadet Erteleme12	0.827		0.811	
İbadet Erteleme13	0.700		0.623	
İbadet Erteleme14		0.592		0.489
İbadet Erteleme15	0.801		0.834	
İbadet Erteleme16	0.811		0.800	
İbadet Erteleme17	0.754		0.691	
İbadet Erteleme20		0.541		0.419
İbadet Erteleme25	0.707		0.640	
İbadet Erteleme26		0.564		0.444
İbadet Erteleme32	0.566		0.461	

Tabloda görüldüğü gibi 2 faktörlü bir yapı ortaya çıkmıştır. Mazeret bulma ismi verilen faktörde 8, umursamama adı verilen faktörde 6 madde yer almaktadır. Bu faktörlerin faktör yükleri ve toplam varyansın ne kadarını açıkladığı şu şekildedir:

Tablo 5. Açımlayıcı Faktör Analizi Sonucunda Ölçeğin Açıkladığı Toplam Varyans

Faktör	Yüklemeler	Faktörlerin Açıkladığı Varyans Yüzdesi	Toplam varyans Yüzdesi
1	4.16	32.0	32.0
2	2.68	20.06	52.6

Tablo 5'te görüldüğü gibi birinci faktör toplam varyansın %32'sini; ikinci faktör ise %20,06'sını açıklamaktadır. Buna göre açımlayıcı faktör analizi toplam varyansın %52,6'sını açıklamaktadır.

Açımlayıcı faktör analiziyle maddelerin ölçekte kalması, çıkarılması ve yer aldıkları faktörlerle ilgili karar verilir. Daha sonra ölçekte kalan maddeler aynı evrenden alınan/belirlenen farklı bir örnekleme tekrar uygulanır. Bu şekilde doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilerek açımlayıcı faktör analiziyle elde edilen modelin geçerliliği desteklenmiş olur.⁶⁸ Dolayısıyla ölçek geliştirme çalışmalarında açımlayıcı faktör analizi ve/veya temel bileşenler analizi uygulanarak maddelerin ayrıldığı alt faktörler belirlendikten sonra bu faktör yapılarını doğrulamak amacıyla doğrulayıcı faktör analizi yapılmalıdır. Bu analizde, ölçek

⁶⁸ Tuğba Karadavut, "Doğrulayıcı Faktör Analizi", *Jamovi ile Kolay İstatistik*, ed. Asiye Şengül Avşar (Ankara: Anı Yayıncılık, 2021), 147-148.

maddeleri arasında ortaya çıkan nedenselliğin yapısal olarak tahmin edilmesi ve sınanması temel amaçtır.⁶⁹ Başka bir ifadeyle doğrulayıcı faktör analizi, ölçek maddeleriyle ilişkili görüldükleri faktör yapıları arasındaki ilişkinin uygunluğunu kontrol etmede kullanılır.

Bu çalışma kapsamında ulaşılan sonuçları doğrulamak için kalan maddelerle, ikinci kez uygulanan ölçeğe katılanların demografik özellikleri tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. İkinci Uygulamaya Katılanların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	Sayı	Yüzde	Kümülatif yüzde
Cinsiyet	Erkek	125	31,3 %	31,3 %
	Kadın	274	68,7 %	100 %
Medeni durum	Evli	184	46,1 %	46,1 %
	Bekâr	215	53,9 %	100 %
Yaş	18-24 yaş	175	43,9 %	43,9 %
	25-34 yaş	72	18 %	61,9 %
	35-44 yaş	90	22,6 %	84,5 %
	45-65 yaş	62	15,5 %	100 %
Eğitim	İlk-Ortaöğretim	31	7,8 %	7,8 %
	Ön lisans-Lisans	321	80,5 %	88,2 %
	Lisansüstü	47	11,8 %	100 %
Yerleşim yeri	Büyükşehir	177	44,4 %	44,4 %
	İl	96	24,1 %	68,4 %
	İlçe	74	18,5 %	87 %
	Köy	52	13 %	100 %
Meslek	Kamu çalışanı	130	32,6 %	32,6 %
	Özel sektör	29	7,3 %	39,8 %
	Öğrenci	196	49,1 %	89 %
	Ev hanımı	34	8,5 %	97,5 %
	İşsiz / Diğer	10	2,5 %	100 %

Tablo 6'da ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi için gerçekleştirilen ikinci uygulamasındaki katılımcıların demografik özellikleri verilmiştir. Tablo incelendiğinde birinci uygulamanın sonuçlarının verildiği Tablo 2'deki sayılarla benzer olduğu ve her bir değişkende, analiz yapılmasına yetecek sayıda katılımcının olduğu görülmüştür. Ev hanımları, ilköğretim-ortaöğretim mezunları, köyde yaşayanlar ve 45 yaş üstü kişilere ulaşmak ve anketi doldurmalarına ikna etmek daha zor olmuştur. Bu kişilere ulaşmak için daha fazla çaba sarf edilmiş ve kota örnekleme yöntemi kullanılarak bu kişilerin de belli bir sayıda olması sağlanmıştır.

İkinci uygulama sonucunda 399 katılımcının ölçeği uygun şekilde doldurduğu ve kayıp değer bulunmadığı tespit edilmiştir. Ancak doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirebilmek için elde edilen sonuçların uyum indeksleri ile uygunluğu kontrol edilmelidir. Bu çalışma için uygulanan uyum indeksleri ve bunların analiz için uygun olup olmadığıyla ilgili değerlendirmeler Tablo 7'de sunulmuştur.⁷⁰

Tablo 7. İbadetleri Erteleme Ölçeğinin Uyum İndeksi Sonuçları

İndeks	İyi/yeterli uyum	Mükemmel uyum	Değer	Sonuç
χ^2/df	$2 \leq \chi^2/df \leq 5$	$0 \leq \chi^2/df \leq 2$	2,82	İyi/yeterli uyum
CFI	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$	$0,95 \leq CFI \leq 1,00$,955	Mükemmel uyum
SRMR	$0,05 \leq SRMR \leq 0,08$	$0,00 \leq SRMR \leq 0,05$,051	İyi/yeterli uyum
RMSEA	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	$0,00 \leq RMSEA \leq 0,05$,067	İyi/yeterli uyum

Tablo 7'den, geliştirilen ibadetleri erteleme ölçeğinin doğrulayıcı faktör analizi için bazı indekslerde iyi/yeterli uyuma sahip olduğu, bazı indekslerde ise mükemmel uyuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bireylerin farklı durumlardaki duygu ve düşüncelerini ortaya

⁶⁹ Muhammet Enes Vural, "Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Din Bilimleri Alanından Örnek Analizlerle", *Din Bilimlerinde Nicel Yöntem*, ed. Ali Ayten (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 153.

⁷⁰ Karadavut, "Doğrulayıcı Faktör Analizi", 152; Karaman, "Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizi", 47-63.

koymayı amaçlayan ölçeklerde de benzer değerlere ulaşılmaktadır.⁷¹ Bu sonuçlar ölçeğin yapı geçerliği olduğunu ortaya koymaktadır. Uyum indekslerine sahip olduğu anlaşılan ölçeğin bu aşamadan sonra gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 8’de görülmektedir.

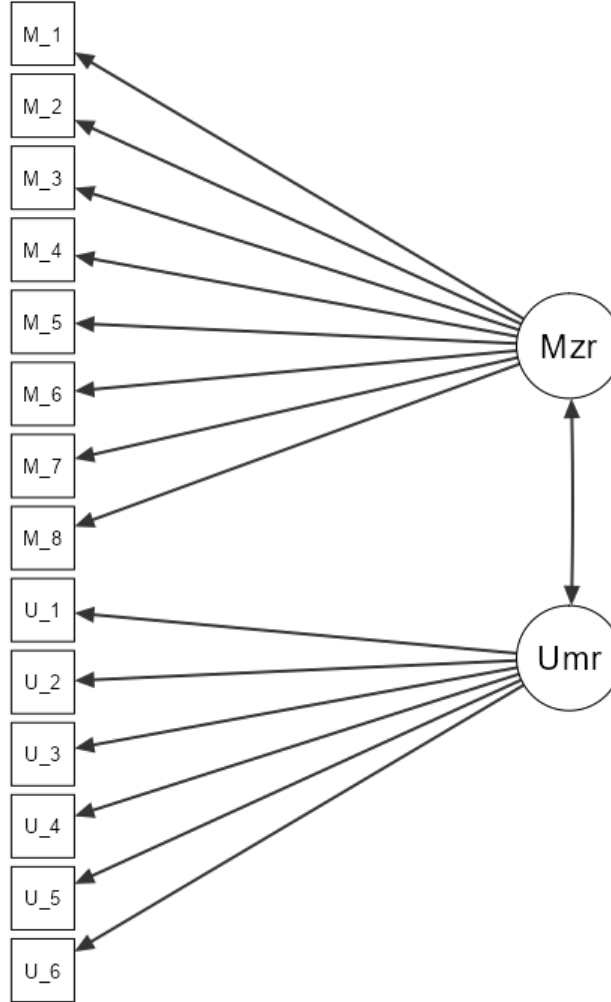
Tablo 8. İbadet Erteleme Ölçeğinin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Faktör	Gösterge	Estimate	SE	Z	P
Mazeret bulma	Mazeret_1	1.072	0.0562	19.08	<.001
	Mazeret_2	0.840	0.0467	17.98	<.001
	Mazeret_3	1.044	0.0573	18.23	<.001
	Mazeret_4	0.819	0.0479	17.11	<.001
	Mazeret_5	0.936	0.0523	17.89	<.001
	Mazeret_6	0.977	0.0494	19.79	<.001
	Mazeret_7	0.931	0.0519	17.94	<.001
	Mazeret_8	0.988	0.0583	16.96	<.001
Umursamama	Umursamama_1	1.070	0.0519	20.61	<.001
	Umursamama_2	0.938	0.0521	18.01	<.001
	Umursamama_3	1.009	0.0556	18.16	<.001
	Umursamama_4	0.899	0.0625	14.39	<.001
	Umursamama_5	0.455	0.0624	7.29	<.001
	Umursamama_6	0.679	0.0697	9.75	<.001

Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarının yer aldığı Tablo 8’e bakıldığında sonuçların açımlayıcı faktör analiziyle uyumlu olduğu yani her bir maddenin ilgili faktörün altında konumlandığı ve her birinin ayırt edicilik düzeyinin anlamlılık seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır. Tablodan hareketle ilk uygulamada ulaşılan faktör yapılarının doğrulayıcı faktör analizi tarafından desteklendiği ifade edilebilir.

⁷¹ Kübra Türkmen – Mualla Yıldız, “A Study of Multidimensional Submissiveness Scale”, *Dini Araştırmalar* 22/56 (Aralık 2019), 300; Emine Dilşad Akça, *Dindar İnsan Algısı Ölçeği Geliştirme Çalışması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 105.

Şekil 1. İbadet Erteleme Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Path Diyagramı

Şekil 1’de doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarının path diyagramı yer almaktadır. Bu diyagramda elde edilen verilerin doğrulayıcı faktör analiziyle uyumlu olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle her maddenin ilgili olduğu faktörün altında yer aldığı ve faktörler arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğu diyagramdan anlaşılmaktadır.

3.1. Güvenirlilik Analizi

Ölçek geliştirilirken her bir faktör altında yer alan tüm maddelerin diğerleriyle uyumlu olması hedeflenir. Yani testin tutarlı olması için her bir madde, aynı faktördeki diğer maddelerle ortak amaçlara hizmet etmelidir. Aksi takdirde söz konusu ölçekle güvenilir sonuçlar elde etmek mümkün değildir. Test tutarlılığı anlamına da gelmekte olan güvenilirlik, “ölçme aracının ölçmeye çalıştığı olguyu ne derece tutarlı ölçtüğünü” gösterir.⁷² Güvenirliğin yani iç tutarlılığın tespitinde hem Cronbach alfa hem de McDoland’s omega en sık kullanılan

⁷² Robert Ho, *Handbook of Univariate and Multivariate Data Analysis with IBM SPSS* (Boca Raton: CRC Press, 2014), 287.

yöntemlerdir. Bu yöntemlerde 0-1 arası bir değer elde edilir ve 0,50'nin üstünde bir değere ulaşılması gerekir. Bununla birlikte ulaşılan değer $0,70 \leq \alpha < 0,90$ aralığında olması ölçeğin yüksek düzeyde; $0,90 \leq \alpha \leq 1$ aralığında olması çok yüksek düzeyde güvenilir olduğunu gösterir.⁷³ Bu çalışmada hem Cronbach alfa hem de McDoland's omega yöntemleri uygulanarak güvenilirlik analizi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 9. İbadet Erteleme Ölçeği Güvenirlik Analizi

	Cronbach's α	McDonald's ω
Genel	0,902	0,907
	0,923	0,925
	Madde silinirse güvenilirlik	
Mazeret_1	0,911	0,912
Mazeret_2	0,914	0,915
Mazeret_3	0,913	0,915
Mazeret_4	0,915000	0,916
Mazeret_5	0,913	0,915
Mazeret_6	0,910	0,911
Mazeret_7	0,914	0,915
Mazeret_8	0,917	0,918
	0,824	0,836
	Madde silinirse güvenilirlik	
Umursamama_1	0,770	0,780
Umursamama_2	0,777	0,789
Umursamama_3	0,772	0,785
Umursamama_4	0,790	0,808
Umursamama_5	0,816	0,828
Umursamama_6	0,823	0,835

Tablo 9 incelendiğinde ölçeğin umursamama ismi verilen faktöründe yüksek (0,824), mazeret bulma adı verilen faktöründe (0,923) ve genelinde ise (0,902) çok yüksek düzeyde güvenilir olduğu ortaya çıkmıştır.

Geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları sonucunda iki faktörlü olarak ortaya çıkan ibadet erteleme ölçeği aşağıdaki tabloda verilmiştir. Tabloda yer ilk 8 madde "mazeret bulma" alt boyutunu, sonraki 6 madde ise "umursamama" alt boyutunu ölçmektedir.

⁷³ Kazım Özdamar, *Eğitim, Sağlık ve Davranış Bilimlerinde Ölçek ve Test Geliştirme Yapısal Eşitlik Modellemesi IBM SPSS, IBM AMOS ve MINITAB Uygulamalı* (Eskişehir: Nisan Kitabevi, 2016).

Tablo 10. İbadet Erteleme Ölçeğinin Son Hâli

Bu ölçek; Müslüman olan ve bunun gereği olarak da bazı ibadetlerin yapılması gerektiğini/tavsiye edildiğini kabul edenler için hazırlanmıştır. Söz konusu ölçeği bu durumu göz önüne alarak cevaplayınız.

Sıra		Beni hiç yansıtıyor	Beni çok az yansıtıyor.	Beni biraz yansıtıyor.	Beni çoğunlukla yansıtıyor.	Beni tamamen yansıtıyor.
1	İbadetlerimi düzenli yerine getiremediğimden erteliyorum.					
2	Zamanımın çoğunu eğlenceli aktivitelere harcadığım için ibadetlerimi ertelerim.					
3	İbadetlerimi, çoğunlukla zamanında yerine <u>getirmiyorum</u> .					
4	Yerine getirilmesi gereken çok fazla ibadet olduğu için bir kısmını ertelerim.					
5	Yapmakta zorlandığım ibadetleri ertelerim.					
6	İlgimi çeken bir faaliyetle meşgulken ibadetlerimi kolayca ertelerim.					
7	İbadetleri rahat bir ortam oluşuncaya kadar ertelerim.					
8	İbadet yapmayı istesem de kendimi başka şeylerle meşgulken bulurum.					
9	Namazın vakti girdiğinde işimi gücümü bırakıp hemen namazımı kılarım.					
10	Vakti gelmeden önce ibadetler için hazırlığımı yaparım.					
11	Bir namazın vakti geldiğinde, her şeyi bırakıp namazımı kılarım.					
12	Belli bir vakitte yapılması gereken ibadetlerimi aksatmam.					
13	Allah'ı zikretmek, dua etmek gibi sözlü ibadetleri düzenli olarak yaparım.					
14	İbadetleri erteleme düşüncesi bile beni rahatsız eder.					

3.2. Tartışma

Araştırmada ortaya konulan ölçeğin güvenilirlik değeri $\alpha=0,824$ ile $0,923$ arasında değişmektedir. Geliştirilen bir akademik erteleme ölçeğinde alt faktörlerde güvenilirlik değerleri $\alpha=0,640-0,951$ arasında yer almakta genel olarak ise $\alpha=0,947$ değerine ulaşmaktadır.⁷⁴ İş erteleme konusunda geliştirilen bir ölçekte iki uygulama yapılarak güvenilirlik kontrol edilmiştir. Sonuçta alt faktörlerde güvenilirlik $\alpha=0,79-0,88$ aralığında, genel olarak ise $\alpha=0,82-0,91$ aralığında çıkmıştır.⁷⁵ Yetişkin Yaşamında Erteleme Ölçeği ismiyle geliştirilen diğer bir ölçeğin de genel güvenilirliği $\alpha=0,81$; alt faktörlerde $\alpha=0,35-0,77$ arasında tespit edilmiştir.⁷⁶ Dolayısıyla geliştirilen bu ölçeğin erteleme konusunda geliştirilmiş diğer ölçeklerle karşılaştırıldığında oldukça güvenilir olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada Ankara-Kırıkkale örneklemeden hareketle yetişkinler için ibadet erteleme ölçeği geliştirilmiştir. Ölçekte örneklem olarak Müslümanlar esas alınmıştır ve Müslümanların ibadet erteleme durumunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu ölçek din psikolojisinin önemli konularından olan, dinî ibadet/ritüel konusunu erteleme davranışı açısından ölçmeyi hedeflemektedir.

⁷⁴ Ocak – Bulut, "Akademik Erteleme Davranışı Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması", 720.

⁷⁵ Gülebağlan, *Öğretmenlerin İşleri Son Ana Erteleme Eğilimleri*, 50-51.

⁷⁶ Gülebağlan, *Öğretmenlerin İşleri Son Ana Erteleme Eğilimleri*, 57.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkemizde erteleme (procrastination) konusunda birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bu çalışmalarda veri toplama aracı olarak çoğunlukla ölçek kullanılmaktadır. Ancak hem ülkemizde hem de dünyada erteleme konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde ibadet erteleme konusunda herhangi bir ölçeğin geliştirilmediği ve konuya sadece birkaç çalışmada teorik olarak değinildiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte tüm dinlerde zamana bağlı birçok ibadetin/ritüelin bulunduğu, bunların belirli vakitlerde yapılmasının emir/tavsiye edildiği düşünüldüğünde konuyla ilgili araştırmalara ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ibadetleri zamanında yapma olgusu hemen hemen bütün dinler için söz konusu olmasına rağmen her dinin ibadetleri farklıdır. Bundan dolayı ibadet erteleme konusunda geliştirilecek bir ölçeğin, bazı maddeleri tüm dinlere uygun olsa da birçok maddesi belli bir dine özgü olmak zorundadır. Bu çalışmada İslam dinine uygun bir ibadet erteleme ölçeği geliştirilmiştir.

49 madde olarak hazırlanan taslak ölçek uzman görüşleri doğrultusunda 34 madde olarak revize edilmiş ve ilk uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu uygulama sonrasında yapılan açımlayıcı faktör analizi sonucunda 2 faktör altında toplanan 14 maddelik bir ölçek elde edilmiştir. Aynı evrenden farklı bir örnekleme tekrar uygulanan ölçek sonucunda doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiş ve bu analizin de açımlayıcı faktör analiziyle elde edilen sonuçları desteklediği görülmüştür. Son olarak Cronbach alfa ve McDonald's omega teknikleriyle ölçeğin güvenilirliği test edilmiştir. Elde edilen güvenilirlik analizine göre ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Elde edilen sonuçlardan hareketle, geliştirilen ibadet erteleme ölçeğinin veri toplamada kullanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu söylenebilir. İki alt boyuttan oluşan ölçekte 8 düz 6 ters (olumsuz) madde bulunmaktadır.

Farklı dinler dikkate alınarak ibadet erteleme ölçekleri geliştirilebilir; mevcut ölçekteki maddeler artırılabilir, azaltılabilir veya değiştirilebilir. Geliştirilen ölçeğin güvenilirliği farklı örneklemler üzerinde test edilebilir. Bu kapsamda özellikle farklı bölgelerde yaşayan bireyler üzerinde güvenilirlik çalışmalarının yapılması ölçeğin daha geniş bir kitleye hitap etmesine yardımcı olacaktır. Yetişkinler için geliştirilen bu ölçeğin 65 yaş üstü katılımcılar için de uygun olup olmadığı araştırılabilir. Ayrıca bu ölçek kullanılarak bireylerin ibadet ertelemeleri ile genel erteleme, dindarlık, dinî yönelim, dinî tutum, tanrı algısı, tükenmişlik, dinî başa çıkma vb. ile arasındaki ilişki incelenebilir. Ölçek farklı meslek gruplarındaki yetişkinlere uygulanabilir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: SA (%50), FZB (%50), Veri toplanması / Data collection: SA (%50), FZB (%50), Veri Analizi / Data Analysis: SA (%50), FZB (%50), Makalenin Yazımı / Writing up: SA (%50), FZB (%50), Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: SA (%50), FZB (%50).

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Abanoz, Süleyman. "Türkiye’de Yapılan ‘Dinî Başa Çıkma’ Konulu Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme". *Eskiye* 40 (Mart 2020), 407-429. <https://doi.org/10.37697/eskiye.673386>.
- Abanoz, Süleyman. "Dinî Başa Çıkma: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması". *Eskiye* 48 (Mart 2023), 201-222. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1226612>.
- Ackerman, David S. – Gross, Barbara L. "My Instructor Made Me Do It: Task Characteristics of Procrastination". *Journal of Marketing Education* 27/5 (Nisan 2005), 4–13.
- Açıkel, Cafer. *Kur’ân Ayetleri Işığında İbadet Vakitleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Akalın, Şükrü Halûk vd.. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.
- Akça, Emine Dilşad. *Dindar İnsan Algısı Ölçeği Geliştirme Çalışması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aliyev, Sultanbek. *İbadet Vakitleri Hakkında Hadisler ve Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Altunışık, Remzi vd.. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Kitabevi, 3. Basım, 2004.
- Aydoğan, Didem – Özbay, Yaşar. "Akademik Erteleme Davranışının Benlik Saygısı, Durumluluk Kaygı, Öz-Yeterlilik Açısından Açıklanabilirliğinin İncelenmesi". *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 2/3 (Temmuz 2012), 1-9.
- Ayyıldız, Fatma. *Ergenlerin Sahip Oldukları Değerler ile Akademik Erteleme ve Genel Erteleme Düzeyleri Arasındaki Yordayıcı İlişkiler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Balkıs, Murat. *Öğretmen Adaylarının Davranışlarındaki Erteleme Eğiliminin, Düşünme ve Karar Verme Tarzları ile İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Baş, Türker. *Anket Nasıl Hazırlanır Uygulanır Değerlendirilir*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 4. Basım, 2006.
- Belen, Fatıma Zeynep vd.. "Malezya Örneğinde Helal Ürüne Ortak Bir Disipliner Yaklaşım". *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (Nisan 2018), 141-168.
- Berk, Özsev. *Online (Çevrimiçi) Satın Alma Davranışında Erteleme Eğilimi, Akış Deneyimi ve Risk Algısının Rolü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihâli*. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Büyükköztürk, Şener. "Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 32/32 (Mart 2002), 470-483.
- Can, Gürhan. "Kişilik Gelişimi". *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. ed. Binnur Yeşilyaprak. 109-140. Ankara: PegemA Yayıncılık, 6. Basım, 2007.
- Cohen, Ronald J. – Swerdlik, Mark E.. *Psychological Testing And Assessment An Introduction to Tests and Measurement*. New York: McGraw Hill Higher Education, 2010.
- Coşkun, M. Kâmil – Baltacı, Ali. "Dinî Eğilim Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları". *Din ve İnsan Dergisi* 3/5 (2023), 1-16.
- Çakıcı, Deniz Ç.. *Lise ve Üniversite Öğrencilerinde Genel Erteleme ve Akademik Erteleme Davranışının İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Çokluk, Ömer vd.. *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 6. Basım, 2021.
- Dawson, Catherine. *Araştırma Yöntemlerine Giriş Araştırma Projesi Yürüten Tüm Araştırmacılar İçin Pratik Bir Kılavuz*. çev. Aylin Soysal. çev. ed. Asım Arı. 72-90. Konya: Eğitim Yayınevi, 2015.
- Demir, Ömer. "Erteleme Eğilimi ve Baş Etme Yolları Araştırmaları Bulgularının Dini Erteleme Açısından Yorumlanması". *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/24 (Aralık 2017), 747-780.

- Doğan, Türkan vd.. "Kişilik Özelliklerinin Erteleme Davranışını Yordayıcılığı". *Başkent University Journal of Education* 1/1 (Ocak 2014), 1-8.
- Dutschmann, Steven L.. *Procrastination As a Predictor of Job Performance*. Alabama: Air University, Air Force Institute of Technology, Master Thesis, 1996.
- Erkuş, Adnan. *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme Temel Kavramlar ve İşlemler*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.
- Effert, Barbara R. – Ferrari, Joseph R.. "Decisional Procrastination: Examining Personality Correlates". *Journal of Social Behavior & Personality* 4 (Ocak 1989), 150-156.
- Ertürk, Meryem. *Pandemi Döneminde Üniversite Öğrencilerinin Erteleme Davranışlarının Yaşam Stilleri, İçsel Güdülenme Düzeyleri ve Demografik Özellikler Açısından İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ferrari, Joseph R. vd.. *Procrastination and Task Avoidance: Theory, Research and Treatment*. New York: Plenum Press, 1995.
- Ferrari, Joseph R. – Brett, Beck L. "Affective Responses Before and After Fraudulent Excuses by Academic Procrastinators". *Education* 118/4 (Ocak 1998), 529-537.
- Field, Andy. *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. London: Sage Publication, 4. Basım, 2009.
- Fidan, Çiğdem. "Türkiye’de Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri (1989-2015): Dindarlık Ölçme Çalışmaları Üzerine Değerlendirmeler". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 4 (Aralık 2021), 101-118.
- George, Darren – Mallery, Paul. *IBM SPSS Statistics 26 Step by Step: a Simple Guide and Reference*. New York: Routledge, 16. Basım, 2019. <https://doi.org/10.4324/9780429056765-3>.
- Gülebağlan, Cevriye. *Öğretmenlerin İşleri Son Ana Erteleme Eğilimlerinin, Mesleki Yeterlilik Algıları, Mesleki Deneyimleri ve Branşları Bakımından Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Hair, Joseph F. vd.. *Multivariate Data Analysis*. Essex: Pearson Education Limited, 2009.
- Harriott, Jesse – Ferrari, Joseph R.. "Prevalence of Procrastination Among Samples of Adults". *Psychological Reports* 78/2 (Nisan 1996), 611-616.
- Ho, Robert. *Handbook of Univariate and Multivariate Data Analysis with IBM SPSS*. Boca Raton: CRC Press, 2014.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2016.
- İnanç, Banu Yazgan vd. *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*. Adana: Nobel Kitabevi, 2. Basım, 2005.
- Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Teorileri*. İstanbul: DEM Yayıncılık, 2007.
- Karadavut, Tuğba. "Doğrulayıcı Faktör Analizi". *Jamovi ile Kolay İstatistik*. ed. Asiye Şengül Avcı. 147-170. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Karakaya Özyer, Kübra. "Ölçek Geliştirme ve Güvenirlik Analizleri: Jamovi Uygulaması/Scale Development and Reliability Analysis: Jamovi Implementation". *Turkish Academic Research Review* 6/5 (Aralık 2021), 1330-1384.
- Karaman, Mesut. "Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Kavramsal Bir Çalışma". *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9/1 (Haziran 2023). 47-63. DOI: 10.29131/uiibd.1279602.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 10. Basım, 2010.
- Katar, Mehmet. "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları". *Dinî Araştırmalar* 1/1 (1998), 59-75.
- Kılavuz, Ahmet S.. "Akaid". *İlmihal I İman ve İbadetler*. ed. Hayreddin Karaman vd.. 68-140. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 10. Basım, 2006.
- Kılıç, Abdullah Faruk. "Exploratory Factor Analysis with R Software". *Anadolu University Journal of Education Faculty (AUJEF)* 4/3 (Temmuz 2020). 276-293.
- Koca, Ferhat. *İslam İbadet Esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 15 Ağustos 2023. <http://lugatim.com>.

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Lay, Clarry H. “At Least My Research Article on Procrastination”. *Journal of Research in Personality* 20/4 (Aralık 1986). 474-495. [http://dx.doi.org/10.1016/0092-6566\(86\)90127-3](http://dx.doi.org/10.1016/0092-6566(86)90127-3).
- MEB, Millî Eğitim Bakanlığı. *Askerlikle İlgili Sıkça Sorulan Sorular*. (15 Ağustos 2023), <https://varsova.meb.gov.tr/www/askerlikle-iligili-sikca-sorulan-sorular/icerik/18#:~:text=16,isiniz%20SEVK%20TEH%C4%B0R%20UZATIMI%20yap%C4%B1lacak>.
- Meyers, Lawrence S. vd.. *Applied Multivariate Research Design and Interpretation*. New York: Sage Publications, 3. Basım, 2016.
- Milgram, Norman (Noach) vd.. (1998) “Procrastination, Generalized or Specific, in College Students and Their Parents”. *Personality and Individual Differences* 25/1 (Ağustos 1998). 297-316.
- Milgram, Norman (Noach) – Tenne, Rachel. “Personality Correlates of Decisional and Task Avoidant Procrastination”. *European Journal of Personality* 14/2 (Mart 2000). 141-156. [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1099-0984\(200003/04\)14:23.0.co;2-v](https://doi.org/10.1002/(sici)1099-0984(200003/04)14:23.0.co;2-v).
- Nevevî, Muhyiddin en-. *Riyâzû's-Sâlihîn -Metin ve Çeviri-*, çev. M. Emin Özafşar – Bünyamin Erul. 1 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Ocak, Gürbüz – Bulut, Ramazan. “Akademik Erteleme Davranışı Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması”. *International Journal of Social Sciences and Education Research* 1/2 (Kasım 2015), 709-726.
- Ok, Üzeyir. “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 528-549.
- Öğüt, Salim. “Ef'âl-i Mükellefîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/452. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Özberk, Eren H. – Türk Kurtça, Tuğba. “Profiles of Academic Procrastination in Higher Education: A Cross-Cultural Study Using Latent Profile Analysis”. *International Journal of Psychology and Educational Studies* 8/3 (Temmuz 2021), 150-160.
- Özdamar, Kazım. *Eğitim, Sağlık ve Davranış Bilimlerinde Ölçek ve Test Geliştirme Yapısal Eşitlik Modellemesi IBM SPSS, IBM AMOS ve MINITAB Uygulamalı*. Eskişehir: Nisan Kitabevi, 2016.
- Pychyl, Timothy A.. *Prokrastineysın Başlanıp Bitirilmesi Gereken İşleri İnatla Erteleme Savsaklama ve Oturup Çalışmak Yerine İvir Zıvır Şeylerle Oyalanma Alışkanlığı ile Mücadele Kılavuzu*. çev. Onur Öztürk. İstanbul: Metropolis Yayıncılık, 12. Basım, 2022.
- Rothblum, Esther D. vd.. “Affective, Cognitive, and Behavioral Differences Between High and Low Procrastinators”. *Journal of Counseling Psychology* 33/4 (Ekim 1986). 387-394. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.33.4.387>.
- Steel, Piers. “The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review of Quintessential Self-Regulatory Failure”. *Psychological Bulletin* 133/1 (Şubat 2007), 65-94.
- Solomon, Laura J. – Rothblum, Esther D. “Academic Procrastination: Frequency and Cognitive-Behavioral Correlates”. *Journal of Counseling Psychology* 31 (Ekim 1984), 503-509.
- Şengül Avcı, Asiye. “Merkezî Eğilim ve Değişkenlik Ölçüleri”. *Sosyal Bilimlerde İstatistik: Excel ve SPSS Uygulamaları*. ed. Fatih Orçan. 53-82. Ankara: Anı Yayıncılık, 2022.
- Şentürk, Lütfi – Yazıcı, Seyfettin. *İslam İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 19. Basım, 2012.
- Tevrat*. Ankara: Yason Yayınları, 2017.
- Türkmen, Kübra – Yıldız, Mualla. “A Study of Multidimensional Submissiveness Scale”. *Dini Araştırmalar* 22/56 (Aralık 2019), 285-306. DOI: 10.15745/da.630673.

- Uzun, Bilge – Demir, Ayhan. “Erteleme: Türleri, Bileşenleri, Demografik Etkenler ve Kültürel Farklılıklar”. *Ege Eğitim Dergisi* 16/1 (Temmuz 2015), 106-121.
- Vural, Muhammet E.. “Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi: Din Bilimleri Alanından Örnek Analizlerle”. *Din Bilimlerinde Nicel Yöntem*. ed. Ali Ayten. 138-170. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Vakit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/488-491. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.